

BOLYKI JÁNOS

János evangéliumának iróniája

János evangéliumában (a továbbiakban: JE) majdnem minden szerző szerint van irónia. Ezért az evangélium irodalmi megközelítése során szívesen, érdekességként beszélnek ironikus vonásairól (pl. Bengel, 498; Bultmann, 233, 490; Brown, cxxxvi, 170, 314, 443; Schnackenburg II, 318; Rein, 148 sk., 184). Az alábbi tanulmány célja nem más, mint rámutatni arra, hogy a JE-ban az irónia nem csupán esetleges irodalmi eszköz a mondánivaló illusztrálására, hanem – mivel ez az evangélium sajátosan a tanúságtétel drámája – szükségszerű, hogy alapvetően ironikus legyen. Ennek bizonyítása érdekében előbb a jánosi irodalmat ihlető görög-hellenista és ószövetségi ironikus hatásokról szólnunk, azután a JE ironikus részleteinek exegetikai feldolgozását végezzük el, külön is szólva a témánkat leginkább bemutató kilencedik fejezetéről.

Irónia a János evangéliumát megelőző antik irodalomban

Az „irónia” főnév a görög *eiró* („mondani”, sokadik jelentésében: „rosszat mondani valakiről”) igéből ered. Az ebből képzett főnév, az *eoróneia* tudatlanságot színlelő tettetést jelent (Györkössy – Kapitánffy – Tegyei, 305–306), az *eirón* pedig az a szereplő, aki a komédiában együgyűnek mutatja magát, pedig nem az. Jelentését illetően főnévi alakja lehet: 1. poétikai-retorikai kategória, 2. olyan alkotói magatartásforma, amely az elutasítást az elfogadás gesztusa mögé rejti, 3. végül olyan gondolatalakzat (nyelvi-logikai szerkezet), amely a tagadást állítás formájával fejezi ki (Veres, 375).

A görög irodalomban az irónia legrégebb jelentése: tettetés, színlelés. A Kr. e. 5. században a görög komédia¹ egyik állandó szereplőjének, az *eirónnak* (annak, aki a valóságosnál kevesebbnek színleli magát vagy ismereteit) beszéd- és viselkedésmódja. Ellentéte a mindig kérkedő, hetvenkedő, a meglévőnél többet mutató szereplő. A komédia legfontosabb eleme: a két szereplő vitája, veszekedése (*agón*). A magát együgyűnek színlelő *eirón* furfangjával győz, a dicsekvő *alazón* rajtaveszt. Arisztophanész vígjátékaiban² az irónia jelentése: csalás, hazugság. Később is egymásnak meg nem felelő értékviszonyt fejez ki, amikor például a jellem és a helyzet (ki a kikérdező s ki a vádlott – valló – felelő?) másnak látszik, mint valójában. A görög drámában az iróniának mint irodalmi eszköznek az a célja, hogy a szerző meg a közönsége összekacsintasson, mert ők már tudják, miről szól az adott jelenet, de annak szereplői ezt még nem értik. Feszültséget, türelmetlenséget támasztanak a nézőben, aki előbb kineveti a tudatlan szereplőket, aztán pedig alig várja, hogy ők is megtudják, amit ő már tud vagy „kitalált”.

Az irónia azonban nemcsak a dráma-komédia stílusjegye, hanem a retorikáé is (Adamik, 47, 130, 131, 195, 245). A plátóni Szókratész módszerében az *eirón*: tudatlannak tetteti magát, egyetértést színlel, de dialógusuk során kérdéseivel bebizonyítja beszélgető társának tévedéseit.³ Cicero *De oratore* (Kr. e. 56) és *Orator* (Kr. e. 46) című műveiben foglalkozik a kérdéssel. Az *Orator*ban (3,3,203) máig érvényes definíciót ad az iróniáról: „*alia dicentis ac significantis dissimulatio*”, vagyis az iróniában eltérés (jelentéseltolódás) van aközött, amit mondanak és amit gondolnak (23,75–26,90). A humor egyik megnyilvánulásának tartja az iróniát. Azt írja, a humornak két fajtája van: a *facetiae* (szellemesség, irónia) és a *dicacitas* (élesnyelvűség). Megjegyzi még (*Orator* 26,89), hogy a szónok nem viheti túlzásba az iróniát, mert az utóbbival körültekintően kell bánni: „Csak ellenségeibe döfjön fullánkot, de azokba se folyvást, s ne is mindegyikükbe, akárhogyan.” A modern irónia-fogalom is erre épül, de különbséget kell tennünk a szituációs és a verbális irónia közt. Az utóbbiban a szerző ironizál, az előbbiben egy cselekményt vagy eseményt mutat be ironikusnak. Az irónia egyrészt kifejezheti a szerző és az általa leírt dolgok vagy szereplők közt levő distanciát, azaz mondanivalója tárgyát. Másrészt vonatkozhat egy adott szöveg olvasóira vagy hallgatóira is, végül a szerző önmagát is kiteheti az irónia céltáblájának; ilyenkor „öniróniáról” beszélhetünk (Nicklas, 103 skk.).

Hátravan még annak tisztázása, mit ismerhetett a JE szerzője a fentebb tárgyalt irodalomtörténeti és -elméleti összefüggésekből?

1 „A csúfolódás sajátos, burkolt formája az irónia, amikor a szerző éppen ellenkezőjét fejt ki annak, amit helyesnek tart, oly módon, hogy igazi véleménye mindenki számára nyilvánvaló legyen.” (Kolosi 469.)

2 Arisztophanész komikus hőse: a kópé. A komédia állandó eleme az *agón*, a főszereplő vitája ellenfeleivel vagy ellenfelével (Ritoók, 1984, 448–451; Ritoók, 1970, 459–463).

3 „Bizony, alighanem igazad van, Szókratész” (Platón, 214).

Akár Jézus tanítványának, a volt galileai halásznak (Jakab, Boanergész) tartjuk a szerzőt, a „szeretett tanítványnak”, akár az efezusi vénnek (a Presbiternek), a Tanúnak, szabad-e neki olyan hellenista műveltséget tulajdonítanunk, amelynek része volt a görög drámairodalom valamilyen szintű ismerete? Az alábbiakban különféle történeti tényeket és irodalmi helyeket sorolunk fel annak igazolására, hogy János evangélista és szellemi környezete sok részletet ismerhetett a klasszikus görög drámából és annak ironikus motívumaiból, mert annak elemei tovább éltek abban a kortárs hellenista kultúrában, amely jelentős befolyást gyakorolt a közvetlenül Kr. előtti és utáni századok zsidó műveltségére is.

A klasszikus görög drámákat – a maguk egészében – már a Kr. előtti századokban sem olvasták a tömegek, annál inkább olvasták és előadták azoknak népszerű részleteit (Bolyki, 2002, 17–20), amelyek azután kötelező iskolai olvasmánnyá váltak. Ezenkívül elterjedtek és közkedvelté váltak az ún. „olvasmánydrámák”, amelyeket nem előadásra szántak, hanem a tömegek olvasmányigényének kielégítésére. Mivel a görög nyelv a Kr. u. 1. század végéig még Rómában is uralkodott, ezért különösen Euripidész tragédiáinak válogatott szemelvényei hozzátartoztak az iskolai oktatáshoz. Utazó színészek gyakran adtak elő részleteket a tragédiákból, olyan műsorokban, amelyek napjaink „matiné” műsorainak feleltek meg (Ritoók, 964). A Kr. u. 1. század végén mind Palesztinában, mind Efezusban – ahol a hagyomány szerint a JE végleges formája kialakult – ismerték a görög tragédiák részleteit. Találtak Efezusban egy Kr. u. 2. századból való falfestményt, amelyen párhuzamosan ábrázolták Euripidész tragédiái és az azokra hivatkozó újabb komédiák párhuzamos szövegrészleteit és jelenetábrázolásait. Egy ismeretlen zsidó szerzőtől olyan, ún. „gnomológia” született, amely a görög drámák részleteiből próbálta bizonyítani, hogy azok írói közel álltak a zsidó monoteizmushoz és etikához (Walter, 175–181). Philon zsidó filozófusra nagy hatást gyakoroltak az euripidészi drámák, látogatta előadásait (Omn. Prob. Lib. 141) és 18 esetben idézte azokat, bár a drámaíró nevét nem tüntette fel. Érdekes adat, hogy az utolsó görög nyelvű tragédia egy Ezékielosz nevű zsidó szerzőtől született (Kr. e. 3. század vége – Kr. u. 1. század között, pontos dátuma ismeretlen), címe *Exagogé* (Kivezetés), amely a zsidó népnek Egyiptomból való exodusáról szól, s amit a korai egyházatyák közül többen idéztek (Vogt, 115–133). Talán a legmeggyőzőbben az bizonyítja az antik dráma hatását a Szentírásra, hogy Euripidész művét, a *Bakkháns nőket* (a 794-et) az Újszövetség is idézi (ApCsel 26,14). Érdekes „életképet” ad ezzel kapcsolatban a 2Makk 4,7–17 adata, amely szerint Jázon főpap, a Szeleukidák hűbérese felajánlotta, hogy Jeruzsálemben gümnasziont és ifjúsági központot épít a hellén kultúra népszerűsítésére és öntudat erősítésére. Ez olyannyira sikerült, hogy „a papok már vonakodtak ellátni az oltár körüli szolgálatot. Megvetették a szentélyt, elhanyagolták az áldozatokat és igyekeztek részt venni a küzdőtér törvénytelen cselekedeteiben, mihelyt megcsendült a gong (14.v.)” A későbbi rabbik idevonatkozó eligazító tanítása

szerint legfeljebb két haszna lehet a színházi vagy cirkuszi előadásokon való részvételnek: 1. szavazatunkkal hozzájárulhatunk, hogy ne öljék meg a vesztes gladiátorokat, és 2. tanúskodhatunk a meghalt gladiátorok özvegyei előtt, láttuk férjüket meghalni. Különben az ilyen összejövetelek a bálványimádás és a vérontásban való embertelen gyönyörködés miatt törvénytelenek és elítélendők (Billerbeck, 401–405).

Már az eddig mondottakból is kitűnik: az Ószövetségnek szerepe volt a jánosi irónia keletkezésében. Hogy ezt jobban megvilágítsuk, előbb egy történeti (Tóth, 150–152), majd egy irodalmi szempontú megközelítésben (Seybold, 103, 150, 283–284) példákkal fűszerezve vázoljuk az irónia szerepét a János apostol és evangélista által ismert és olvasott Ószövetségben. A Ter 11,5-ben olvassuk, hogy amikor az emberek megépítették a babiloni tornyot azzal a céllal, hogy annak „teteje az égig érjen”, akkor „az Úr leszállt, hogy lássa azt a várost és tornyot, amelyet az emberek építettek”. Éles iróniával mutatja be a szöveg, hogy ami az embereknek a dicsekvés tárgya, sőt vélelmük szerint isteni magasságba emeli őket, azt a mindent látó Isten meg sem látja a mennyből, ezért „leszállt”, hogy meglássa azt. „Amikor semleges távolságtartással nevetünk valamin, akkor lehet iróniáról beszélni” (Seybold, 283). Mindez összecseng a Ter 3,5.22-vel, amely arról szól, hogy a gőg, miszerint az ember egyenlő lehet Istennel: sátrani felfuvalkodottság és bűn. A Kánaánban letelepedett Izráel az ott lakó népek termékenységkultuszával találkozott, sok mindent át is vett abból. Illés azonban szembeszállt mindezzel és a nyilvános istenítélet alkalmával nem félt gúnyolni-ironizálni a rettegett Baál istent, aki nem volt képes égi tűzzel bizonyítani a létét, és papjai hiába kiáltoztak utána összevagdosta magukat, ellentétben Izráel Istenével (1Kir 18,26–29), aki meghallgatta a próféta imádságát, és amelyre az odakészített áldozati oltár meggyújtásával felelt.

A babiloni vallásban a csillagoknak fontos szerep jutott. Jeremiás próféta viszont kigúnyolta ezt és hirdette, nem kell az égi jelekre figyelni (Jer 10,2). Izajás is ironizált a babiloni istenekre, vagy inkább istenbálványokra (Iz 46,1–4), amelyek leestek az igavonó állatok hátáról, mivel tehetetlenségükben nem tudtak sem menni, sem terhük hordozóin segíteni. Az Ószövetség egyik legfélelmetesebb gúnydalát a király megjövendölt bukásáról Izajás próféta könyvében olvassuk. A diadalénekek gyakran átcsaptak gúnydalokba (Bír 5,10–11. 24–31; Iz 14, 14–4–23), s ezáltal már első megfogalmazásukban sem a diadalt zengték, hanem a leendő gúny- vagy gyászdal fonákját fejezték ki. Az Ótestamentum kétségtelenül legironikusabb könyve minden bizonnyal az engedetlen Jónás próféta története, az üdvprófécia „paródiája” (Seybold, 150 skk.). A prófétasághoz nélkülözhetetlen meghívást itt többször meg kellett ismételnie Istennek az engedetlen küldött miatt. Jónás nem oda megy, ahova az Úr küldi, hanem ellenkező irányba menekül. Nem azért, mert rosszul ismerte Istenét, hanem mert nagyon is ismerte (4,2): „a rosszat (azaz a büntetést, amit kiszabtál) is megbánod”. Jónás a tengeri viharban alszik – a pogány hajósok pedig megtérnek. Az árnyékot adó bokor-

ból akarja végignézni Ninive vesztét – Isten kiszárítja feje fölött a bokrot. Isten kipróbálja, hogy lágyul-e már szolgájának szíve, de az így felel: „Igazam van. Haragszom mindhalálig” (4,9) (Clemens, 46 skk.; Bright, 57 skk.; Graige – Helley, 122–124; Seitz, 40–66; Buttrick, 726–728).

T. Nicklasnak az előbb már idézett tanulmánya az irónia szerepét vizsgálja a Makkabeusok második könyvében. Az első példa: a 2Makk 8 kigúnyolja Nikanor hadvezért, akit úgy jellemez, hogy „a zsidókat akarta eladni rabszolgákként, s öneki kellett szökött rabszolgaként elmenekülnie”, pedig mint stratégának „különösen sikerei voltak saját hadserege szétzüllesztésében” (34–36.vv.). A 8. fejezet annak az Antiochusz Epifanésznek a haláláról szól, aki a zsidók elpusztítására indult Jeruzsálembe, de Isten útközben súlyos betegséggel verte meg. Ellentétpárok hosszú sorában mutatja be a szerző, hogy milyen tervei voltak ennek az uralkodónak, és miként valósultak meg ezeknek a terveknek ellentétei: üldözni akart másokat, s ő lett az üldözött (4.v.); sokaknak okozott mindenféle fájdalmat, s őt gyötörték meg nem szűnő kínok (5–6.vv.); azt hitte, hogy az ég csillagait is meg tudja érinteni és parancsolhat a tenger hullámainak, de a földre esett és hordágyon kellett továbbszállítani (8–10.vv.); „jótéteményeire” figyelmeztette a zsidókat (26.v.), de a könyv olvasói előtt az előzőek alapján a király egyértelműen gonosztevő! Az említett példák alapján Nicklas néhány következtetést von le kutatásai-ból. Ezek a következők: 1. önirónia soha sincs az elbeszélésben; 2. az író sohasem használ olyan fordulatoakat, amelyekben a célba vett olvasó az irónia áldozatává válna; 3. legnyilvánvalóbb a szerző iróniája Antiochusz és a hét vértanú fiú közt zajló vitában (7,25 skk. 39): a király a fiú „üdvéért” kérleli hitehagyásra az anyát, aki meg is teszi ezt, csakhogy a zsarnokkal éppen ellenkező módon; 4. a narrátor gyakran dolgozik „kontrasztokkal”, amelyek igen hatásos ironikus eszközöknek bizonyulnak (pl. 8,8). Ahol iróniát találunk a könyvben, az mindig a negatív jellemek fölötti gúnyolódás (Nicklas, 111).

Ugyancsak ironikus a *Bél* és a *Sárkány* című kései ószövetségi irat, amely a héber kánonban nincs benne, de a görög LXX-ben igen, Dán 7 kiegészítéseként. Eszerint a pogány Bél-isten papjai amellet kardoskodtak, hogy ez az istenség éjjel megeszi a templomban neki elhelyezett áldozatot, hiszen annak reggelre már nincs semmi nyoma; tehát Bél létezik és tevékenykedik, ezért tisztelni kell. Dániel azonban titokban feltételt szab ennek a gyakorlatnak: „Bizonyítsátok be, hogy Bél megeszi a neki készített ételt” (14,8.), és hamut szór el a templom padlóján, amelyen lábnyomok fedezhetők fel, s ezek a papi családok otthona felé vezetnek. Kiderül, hogy a pogány papok félrevezették a népet: Bél nem is létezik! Jó példája ez annak, hogy az Ószövetség emberei ironikusan szemlélték a bálványok kultuszát.

Az egész Ószövetségen átvonul Izráel Istenének pere a bálványistenekkel. Egy szép metafora szerint Jahve, az egész föld teremője és bírja maga elé rendeli egy kozmikus perben a népeket és a hamis

isteneket, hogy bebizonyítsa saját hatalmát és azok tehetetlenségét. Hogyan is segíthetnének ezek a bálványok, amikor azok emberi kezek (favágó, ács, kovácsmester) alkotásai? Erről szólnak a következő textusok: 2Kir 21,2–8; Iz 2,6–9; 40,17–20; 41,1–9. 21–24; 43,8–13; 44,6–8.9–20; 46,1; Jer 7,17k.; Jer 10,1–5.14–15; 14.22; 25,31; 50,2; Dn 6,1–25;

Áttekintettük azokat a görög-hellenista, valamint ószövetségi műveket, amelyek ironikus mozzanatait János ismerhette evangéliuma megírása során. Most az átvett anyag felhasználását kívánjuk bemutatni az evangélium hirdetésének szolgálatában.

Ironikus irodalmi eszközök és azok funkciója a JE-ban

A JE-ban az irónia sokrétű szerepet tölt be, de mindig az evangélium főcélja: a Jézus Krisztusról történő tanúságtétel szolgálatában. Az irónia ötféle formáját lehet a szövegben megkülönböztetni. Ezek a következők: 1. „áthallás” és asszociáció, 2. félreértés-motívum, 3. „szerkesztői jegyzetek”, 4. nem ironikusnak szánt megjegyzés ironikus értelmezése, 5. az irónia iróniája, 5. a teológiai frontvonalakat átalakító irónia. Az alábbiakban ezeket egy-egy példával illusztráljuk.

ad 1: Az evangéliumban gyakoriak a – főleg igei alakú – köznapi szavak nagyon gondosan megválasztott formái, amelyek ironikus értelmezésük során maguknál sokkal magasabb értelmű jelentést hordoznak. Ezek inkább sugallják, mint kifejezik a mondanivalót. Pl. az 1, 35–39 szerint amikor Keresztelő tanúságot tett két tanítványa előtt arról, hogy az ott lévő Jézus „az Isten Báránya” (36.v.), akkor ezek a tanítványok „követték Jézust” (37. és 38.v.). Az itt kétszer is használt *akolouthéó* ige elsődleges jelentése: a két tanítvány Jézus után ment, de később ez az ige terminus technikusává lett Jézus minden más elhagyó tanítványa követésének, a tanítványa életformának a következő jelentésekkel: nyomába szegődtek, utána mentek, tanítványként követték, Jézus meghívta őket.

ad 2: Némegyszer találkozunk az evangéliumban az ún. „félreértés-motívummal” (Meeks, 145, 157). Ez mindig a dialógusokban fordul elő; partnerével Jézus először valami egészen köznapi dologról kezd el beszélni (pl. víz, kenyér, világosság stb.), ám a másik fél félreérti mondanivalóját, mert szó szerint (4,7b.10.11.14 skk.) és nem metaforikus értelemben érti, amelyet egyedül csak Jézus tud adni az embernek. Az átvitt értelmű magyarázat megértése egyese-ket a hitre segített, másokat viszont megbotránkoztatott.

ad 3: „Szerkesztői jegyzetek”. János mint szerző nem akarja, hogy az olvasó csak annyit értsen meg egy-egy jelenetből, mint az olvasott történet szereplői vagy akár az ott levő tanítványok. Ezért rövid megjegyzéseket fűz a történetekhez vagy az elhangzottakhoz, amelyek Jézus szavaival azonos síkra emelik az olvasót. A templom megtisztítása után Jézus azt mondta ellenfeleinek: „Romboljátok le a templomot!” (2,19). Ők azonban ezt uszításnak vagy lehetetlenség-

nek tartották (2,20). Félreértették, mert szó szerint vették, de János evangélista nekünk, az olvasóknak megmagyarázza egy rövid „lábjegyzetben” (21.v.), hogy Jézus e helyütt saját testének lerombolásáról (kereszthaláláról) és felépítéséről (feltámadásáról) beszélt.

ad 4: Nem ironikusnak szánt megjegyzés ironikus értelmezése. Jézus megmondja hallgatóinak: „elmegyek” (7,33). Ők ezt úgy értelmezik, hogy külföldre akar távozni a szórványokban élő zsidókhoz. A szentíró viszont Jézus kijelentését halálba menetelének bejelentéseként értelmezi. Ironikus a megjegyzés, mert könnyebb a szórványterületre távozni, mint a halálba. De azért is érezhet benne a mai olvasó iróniát, mert indirekte ez a kijelentés már a Jézus nevében a pogány területen végzendő missziós munkát is jelölheti.

ad 5: Az irónia iróniája. János iróniája akkor a legélesebb, ha olyanokon ironizál, akik maguk is ironikusak kívánnak lenni. Így van ez pl. Kaifás főpap esetében. Milyen beképzelt ez az ember azzal a testülettel (a Nagytanáccsal) szemben, amelynek vezetője volt, amikor Jézus halálra ítéeléséről vitatkoztak: „Ti nem értetek semmit!” Magasan a többiek fölött érezte magát és büszke volt a politikai megoldás ötletére, azaz Jézus halálra ítéelésére: „Jobb nektek, hogy egyetlen ember haljon meg a népért, semhogy az egész nép elveszen” (11,49–51.). Sejtelve sem volt arról, hogy ezzel megjövendölte: Jézus meg fog halni a népért. De arról sem, hogy őt, tudtán kívül, Isten használta fel az evangélium summázására a fent említett versekben.

ad 6: A teológiai frontvonalakat átalakító irónia. Ezt a 9. fejezetben lehet nyomon követni, a vakon született történetével kapcsolatban. E történet exegézisét később végezzük el. Most csak annyit említünk, hogy főszereplője egy különös belső fejlődés során fokról-fokra közelebb került az őt vakságából meggyógyító Jézushoz, míg a Megváltó kíséretébe tartozó vezető emberek fokról-fokra eltávolodtak a Mestertől. A paradox történet tanulságát maga Jézus foglalta össze: „Én ítéletre jöttem e világra, hogy akik nem látnak, lássanak, és akik látnak, vakká legyenek” (9,39).

János evangéliuma ironikus részleteinek exegetikai feldolgozása

Jn 1,46: „Származhat valami jó Názáretből?” A mondatot Nátánaél, a társai Jézus-hitére rezignált kérdéssel felelő, arra negatív választ váró tanítvány fogalmazza meg. Názáretről eddig nem volt üdvprófécia. Fülöp nem az Írásból vehető bizonyíték hiányára, hanem a tényekre tereli Nátánaél figyelmét: „Jöjj, és lásd meg!” A jelenet végére az olvasó is megérti: igen, Názáretből is származhat valami jó, hiszen onnan érkezett a Názáreti. A tények tehát fontosabbak az előítéleteknél.

Jn 2,17–22. A templom megtisztításának jánosi záradéka. A „romboljátok le (űöstate) a templomot” (19.v) kifejezés erősen megbotránkoztató (provokáló!) kijelentésnek hangzik a jelenlevő vallási méltóságok körében. Első megértési szintje: megölni Jézust. „A három nap

múlva felépítem” ígéretének első megértési szintje: *egerő*: „fel fogom építeni”. Második szintje: „fel fogok támadni”. Képlete: jézusi, botránkoztató kijelentés (19.v.), félreértés (20.v.), szerkesztői magyarázat (21.v.) az olvasónak, a múlttól, majd a tanítványokra alkalmazva szerkesztői magyarázat a jövőről (22.v.). Ennél kevesebbet mondó magyarázat az, hogy a záradék értelme félreértés, aminek a jelentése: a világ nem érti meg Jézust (Haenchen, 202; O’Day, 544). A 17.v. is kettős értelmű: nemcsak a templomért érzett féltő szeretet „emészt meg” Jézust, hanem az emiatt elszenvedett halála is: „önemésztés” (Bolyki 2001, 112). Ebből a perikopából is látszik a jánosi eljárás, amely kettős jelentésű kifejezéseket használ a negyedik evangéliumban (Brown, I. 170).

Jn 4,12, a félreértésekkel teli dialógus (Jézus beszélgetése a samariai asszonnyal) egyik részlete. „Talán nagyobb vagy te atyánknál, (a kutat fúró) Jákóbnál?” Számára Jákob, a samaritánusok ősatyja volt minden vallási vezető közül a legnagyobb (Brown, I. 177). Tökéletes példája ez a jánosi iróniának, mert az asszony öntudatlanul igazságot mond ki, csak a kérdőjelet kell elhagyni, s akkor az evangélista véleményét fejezi ki, aki ezt az – ő szempontjából földhözragadt – együgyű kérdést ironikus céllal használja: jaj annak, aki Jákóbnál nagyobb tekintélyt nem ismer! A történet közepére már kiderül: az, akivel az asszony beszélget, nagyobb, mint Jákob. *4,15*: „az asszony újabb félreértése viszi tovább a cselekményt: olyan vizet szeretne, amiért nem kellene naponta idejárnia” (Schnackenburg I., 467 skk.).

Jn 6,42: „Nem Jézus ez, (...) akinek ismerjük apját és anyját?” A „bennfentes” sokaság nem hitte, hogy próféta vagy messiás lehet az, akinek ők a szüleit ismerik. Most János saját iróniájukat fordítja ellenük. Jézus származásáról az igazi tudnivaló: „a mennyből szállott le” (41.v.). *6,52*: „Hogyan adhatná ez nekünk a testét („a húsát”) eledelül? – kérdik egymástól „a zsidók”. Kannibalizmust ajánl ez a Jézus? A jánosi értelmezés azonban az eucharisztia kenyeréről és boráról akar valamilyen misztériumot elmondani.

Jn 7,19–20. Jézus átlát a sokaságon és megkérdezi tőlük: „Miért akartok engem megölni?” A válasz a kérdés rágalmozó visszautasítása: „Ördög van benned: ki akar téged megölni?” Az evangélista iróniája e helyütt tragikus: az olvasó megérti, a kérdezők valóban meg akarták ölni őt és meg is ölték. A gyűlölet végállomása a gyilkosság. – A *7,25–30* bővelkedik az ironikus megjegyzésekben és áthallásokban. Először a jeruzsálemi lakosok elégedetlenkednek: ha Jézust meg akarják ölni, miért engedik nyilvános helyeken beszélni? Még gúnyosabb a második kérdésük: „Talán bizony felismerték (vezetőink), hogy ő a Krisztus? Mindezzel saját hivatalos vezetőik ellentmondásos magatartására hívják fel a figyelmet, de szöcsövei lesznek Jánosnak is: amíg Jézus nem mondott el mindent, amit az Atya rábízott, addig senki sem hallgathatta el őt” (Brown, I., 621 sk.). *7,33.35–36*. Vajon Jézus a diaszpórába akar menni a görögül beszélő, hellenista zsidókhoz? Ahogy a sokaság gondolja, ez nem fog

megtörténni. Mégis öntudatlan próféciát mond ki, amely az evangélista ironikus értelmezésében majd a keresztyén misszió során valósul meg (Bolyki 2001, 220–221). 7,41–42. Itt a sokaság először annyira lehetetlennek tartja, hogy Galileából (Názáretből) jöhetne a Krisztus, hogy ezt ironikus eszközökkel cáfolja. Aztán megerősíti a régi próféciát, amely szerint a Messiásnak Betlehemből kell származnia. Az első esetben a visszatekintéssel védik tévhitüket (nem jöhet Galileából), a másodikban előretekintéssel (Betlehemből jön majd). 7,50–52. A maró gúnyolódásokkal bővelkedő 7. fejezet méltó és konkrét befejezése. Egyetlen tagja van a nagytanácsnak: Nikodémus, aki nem ajánlja Jézus megölését hivatalos jogi eljárás nélkül. A fejezet a neki szánt ironikus túsúrásokkal végződik: 1. Biztos ő is Galileából való, ezért védi a galileai prófétát. 2. Mivel írástudó, „házi feladatként” azt a témát adják neki, hogy nézzen utána: lehet-e a szent iratokban utalás arra, hogy Galileából próféta támad.

8,21–22. A 7,35-ben már találtunk egy ironikus megjegyzést Jézus bejelentésével kapcsolatban, miszerint ő elmegy oda, ahova nem követhetik, ti. az Atyához. Akkor ironikusan azt kérdezték: csak nem a görög diaszpórába készül elmenni? Most, a 8,21–22-ben hasonló szituációt találunk: „ahova én megyek, oda ti nem jöhettek”, mondja hallgatóinak, mire azok öngyilkossági szándékkal vádolják. Inkább úgy magyarázzák bejelentését, mint külföldre vagy a halálba menekülést, mintsem a Fiú eltávozását a jól végzett munka után az Atyához, aki elküldte őt a világba és most visszavárja! 8,53. „Te nagyobb vagy atyánknál, Ábrahámnál?”, kérdezik gúnyosan Jézust. Szép példa ez az irónia legegyszerűbb formájára. A kérdezők lehetetlennek vélik azt a feleletet, hogy Jézus nagyobb, mint Ábrahám. De János és olvasói természetesnek tartják, hogy a kérdésre „igen”-nel kell válaszolni. Emlékeztet ez a hely a 4,12-re, ahol a samariai asszony kérdezi Jézustól: „Nagyobb vagy Jákóbnál?”

10,33. Jézust meg akarják kövezni istenkáromlásért, mert „ember létedre Istenné teszed magad”. Teológiai és jogi felfogásuk szerint ez a lehető legnagyobb bűn. Jézus felelete összetett: először arra tesz célzást, hogy a Zsolt 82,6 szerint minden igehallgató isteni vonásokat hordoz, aztán pedig kijelenti, őt az Atya megszentelte és szent feladattal küldte a világba, tehát jogosan tartja magát Isten Fiának. Iróniájával felfedi az ellene emelt vád fonákságát és tarthatatlanságát.

11,50. Kaifás Jézus halála mellett dönt. Ezt a témánk szempontjából fontos és jellemző textust fentebb, „Az irónia iróniája” című szakasz során Kaifás főpap személyével kapcsolatosan már tárgyaltuk. Az ott olvashatók ismétlése helyett idézzük R. Bultmann kommentárját. „A szitkozódó szavak, amivel (Kaifás) tanácsát bevezeti, még inkább világosságba állítják az elvakultságot. Az okosság és fölényesség, amelyek a világban érvényesülnek és mindig kibúvót találnak, vezetnek romlásba. Politikai kérdésnek ítélik azt, amit nem lehet politikai kategóriákban megragadni. (...) A politikai okosság azt követeli, hogy a nép érdekében áldozzuk fel az egyént. Valójában

azonban ez a tétel egészen másként fog érvényesülni, mint azt Kaifás vélte, aki tragikus iróniaként, akarata és ismerete nélkül vált profétává” (Bultmann, 314.).

12,19. A farizeusok csüggedt megállapítása a virágvasárnapi bevonulás alkalmával: „Látjátok, hogy semmi hasznatok nincs? Íme, az egész világ őt követi!” Egymást vádolják azzal, hogy nem tudták megfékezni a Jézus-mozgalmat, sőt az most az ünnepi fővárosban tetőzik. Egymást gúnyolják emiatt, az olvasó érzi, hogy az evangélista pedig rajtuk gúnyolódik azzal, hogy eljön az idő, amikor „az egész világ őt követi”. Tipikus példa ez arra, hogy amit az ellenfelek negatívan értenek, azt János pozitív jóslatként értelmezi.

18,28 skk. Jézus vádolóit nem mennek be a helytartósági épületbe, nehogy tisztátalanokká legyenek. Erről az evangélista tudósít, széjjegyzetként. Érezni az iróniát: a vallási vezetők a kultikus tisztatlanságtól félnék, de Isten Páskabárányát nem irtóznak halálra adni, aminek következtében maga a kultusz is meg fog szűnni, amikor a rómaiak lerombolják a templomot (Bultmann, 504).

18,37.39; 19,14–15.19. Király-e Jézus? Kiknek a királya? A titulus (19,19) elkészítésével Pilátus akarata ellenére éppúgy profétává lesz, mint Kaifás volt. Miért akarja a pogány Pilátus bebizonyítani, hogy Jézus a zsidók királya, és miért utasítják vissza a zsidók ezt azzal, hogy nekik császáruk van és nem királyuk? Mintha az evangélista ezekben a jelenetekben eljutott volna a „mélységes” iróniától (Bultmann, 518) a tragédiáig. Innen már csak a feltámadás vezethet tovább.

A János-evangélium legironikusabb fejezete

A kilencedik fejezet⁴ szerkezete három szakaszból áll: 1. a vakon született meggyógyítása (1–12. vv.). 2. Konfliktustörténetek (13–14.vv.). 3. Látó vak és elvakult „látók” (35–41.vv.). A vakon született jellemfejlődése igen szemléletes. A történet elején még jellegtelen személy, de a gyógyítója iránt érzett hála és a farizeusok egyre agresszívabb fellépése megszilárdítja jellemét, egyre jobban megtalálja a hangját, és végül hitre jut, vállalva a kiközösítést. A farizeusok önhittsége, vaksága kezdettől fogva látszik, a történet végére éri el csúcspontját. Jézus zárószavai csodálatos szépen foglalják össze a történeteket: a vak lát, a magukat látóknak tartó vezetők vaksága nyilvánvalóvá válik.

A „tudom – tudjuk” és „nem tudom –nem tudjuk” vallomásait előbb-utóbb a történet minden szereplője kimondja (12.20.21.24.25. 29.31 versek, néha két ízben). A történet végére kiderül, hogy a tudásukra büszkék végzetesen tévednek, a magukat őszintén tudatlanoknak vallók pedig isteni kijelentésben részesülnek (39–41.). A meggyógyított vakot több tárgyalásra is meghívják a farizeusi vizs-

⁴ A 9. fejezet elemzésénél erősen támaszkodtam *Igaz tanúvallomás* című monográfiám anyagára (Bolyki 2001, 256 skk.).

gálóbírók. Jézus elleni vallomást akarnak belőle kicsikarni, ám eredménytelenül. Megfigyelhető, hogy a volt vak a 25. versben nem kezd vitázni Jézus bűnösségével kapcsolatban, csak azt feleli: „nem tudom”. Annál határozottabban tanúskodik arról a tényről, amiben bizonyos: „Egyet tudok, hogy vak voltam, most látok”. Kiderül ebből a – most még szelíd – iróniából, hogy „egyet tudni”, ha olyan egzisztenciális változásra vonatkozik, mint ennek a volt vaknak az esetében, többet jelent, mint „mindent” vagy „sokat” tudni a magunk által kitalált vagy értelmezett törvényekről. Csak éppen a nyilvánvaló tények előtt szemet hunyni nem lehet, mint azt a farizeusok teszik.

A fejezet 27. verse, a tanúvallomást tévő felelete egyike a János-evangélium legironikusabb mondatainak. Megállapítja, hogy a látása visszaszerzésére vonatkozó kérdést már egyszer feltették neki a szakértő inkvizítorok (a 15. versben). Ő felelt is nekik erre, de azok nem hallották, azaz elengedték a fülük mellett a választát, mert az nem volt számukra kedvező. Aztán ő tesz fel két kellemetlen kérdést: „Miért akarjátok ismét hallani? Talán csak nem akartok ti is az ő tanítványai lenni?” Már Khrüszosztomosz egyházatya rámutat arra, hogy az előbbi kérdéssel a volt vak Jézus tanítványaként mutatkozott be (Lange, 305). Az olvasó érzi a gúnyt, de nem tudja eldönteni, ki ironizál: a meggyógyított ember vagy az evangélista. Ha figyelembe vesszük, hogy a meggyógyult tanulatlan koldus volt, akkor azt kell feltételeznünk, János evangéliumának iróniája mutatkozik meg, amikor a „parlagi” ember naivnak látszó kérdésével az „okosak” elevenére tapint. Talán azért tér vissza a nagytanács a gyógyulástörténethez és kérdezi ismét a gyógyultat, hogy ellentmondásba keveredjen a tanú. De az ügyesen kikerüli az újabb vallomást ez ügyben: és ő kérdezi vallatóit! Az irónia magaslata ez (Schnackenburg, II. 318).

A 30–33. versekben a meggyógyított vak mesterien érvel. Körmönfont okoskodás helyett „a józan paraszti ész” – vagy merjük azt mondani, hogy a János-evangélium írójának ihletett tolla? – vezeti gondolatmenetét. Az érvelés kiindult az ellenféllel közösen elfogadott premisszából, kristálytisztá szillogizmussal haladt előre, s a végén megérkezett a kihallgatott ember meggyőződéséhez: Jézus az Istentől van itt! A csoda legitimálja Jézus isteni eredetét (Schnelle, 173).

A 41. vers Jézus személyre szabott válasza a 40b. általános érvényű kifejezésére. Mintha azt mondaná: hiszen éppen az a baj, hogy nem vagytok vakok – a saját véleményetek szerint! Ha elismernétek vakságotokat, nem volna bűnötök, mivel aki bevallja lelki vakságát, nem mond ítéletet mások felett, mint ti, akik elítéltek engem. „A vakság tudata a látás előfeltétele, a »látás« téves öntudata örök vakságra ítélheti az embert” (Farkasfalvy, II. 101.). Mind a vakon született, mind a farizeusok megtették az utolsó lépést, ki mondták végső válaszukat Jézusra – csak éppen ellentétes irányban. A vak szemei – testileg és spirituális-szimbolikus értelemben – megnyíltak, a farizeusok elvakultak. A meggyógyított vak új ember-

ré, a vak koldus meggyógyított szemű bizonyágtevővé vált. A vak vezetők pedig elvakultságukban nemcsak a rájuk bízottakkal, de a köztük levő isteni küldöttel is szembefordultak.

*

Fejtegetéseinket azzal kezdtük, hogy az ironia: a tudatlanságot színlelő tettetés írói eszköze, hogy a szerző és olvasói az irodalmi mű szereplői háta mögött összekacsintassanak. Láttuk, hogy az ironia – amit írói eszközként Szent János mesterien alkalmaz – az ő esetében ennél még több: új értékek és új perspektívák bemutatása is, de mindig missziós céllal, az evangéliumhirdetés szolgálatában.

Irodalom

- Adamik T.: *Antik stíluselméletek. Gorgiasztól Augustinusig*, Seneca, Budapest, 1988.
- Bengel, J. P.: *Gnomon I*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1959.
- Billerbeck, S.: *Kommentar zum Neuen Testament 4*, C. H. Beck, München, 1969.
- Bolyki J.: „Igaz tanúvallomás”. *Kommentár János evangéliumához*, Osiris, Budapest, 2001.
- Bolyki J.: *János evangéliuma a görög tragédiák tükrében*, Kálvin, Budapest, 2002.
- Bright, J.: *Jeremiah*, Garden City-New York, 1965.
- Brown, R.: *The Gospel according to John I-II*, Anchor Bible, New York, 1966, 1970.
- Bultmann, R.: *Das Evangelium des Johannes*, Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen, 1964.
- Buttrick, G. A.: Irony and Satire, in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Abingdon, Nashville, 1962.
- Clemens, R. E.: *Jeremiah*, John Knox Press, Atlanta, 1988.
- Farkasfalvy D.: *Testté vált szó*, Prugg V., Eisenstadt, 1987.
- Graige, P. C. – P. Helley, *Jeremiah: World Biblical Commentary*, 1991.
- Györkössy – Kapitánffy – Tegye: *Ógörög-magyar szótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Kolosi T.: Komédia, in *Világirodalmi Lexikon VI*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Lange, P.: *Das Evangelium nach Johannes*, Bielefeld, Leipzig, 1880.
- Meeks, W. A.: The Man from Heaven in Johannine Sectarianism, in J. Ashton (ed.): *The Interpretation of John*, Fortress Press, Philadelphia-London, 1968.
- Nicklas, T.: Irony in Maccabees?, in Xeravits, G. – Zsengellér, J. (eds.): *The Books of the Maccabees*, Leiden-Boston, 2007.
- O'Day: *The Gospel of John*, The Interpreters Bible, IX., Nashville, 1995.
- Platón: A lakoma, in *Válogatott művei*, Európa, Budapest, 1983.
- Rein, H.: *Die Heilung des Blindgeborenen*, WUNT, Tübingen, 1995.
- Ritoók Zs.: *Utószó Euripidész tragédiáihoz*. 1964.
- Ritoók Zs.: Arisztofanész, in *Világirodalmi Lexikon I*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Schnackenburg, R.: *Das Johannesevangelium I-III*, HThK, Freiburg, 1972.
- Ritoók Zs.: *A görög kultúra aranykora*, Gondolat, Budapest, 1984.
- Seitz, C. R.: The Book of Isaiah, in *The New Interpreters Bible VI*, Abingdon Press, Nashville, 2001.
- Seybold, K.: *Poetik der erzählender Literatur im Alten Testament*, Kohlhammer, Stuttgart, 2006.
- Tóth K.: „Bálványimádás”, in: *Keresztyén Bibliai Lexikon I*, Kálvin, Budapest, 1993.
- Veres A.: Ironia, in *Világirodalmi Lexikon V*, Akadémiai, Budapest, 1977.
- Vogt, E.: *Tragiker Ezechiel*, in JSHRZ Bd. IV, Gütersloh, 1983.
- Walter, N.: Pseudepigraphische jüdisch-hellenistische Dichtung: Gefällschte Verse auf Namen griechische Dichter, in JSHRZ, Bd. IV, Gütersloh, 1983.